

DESPRE ROMÂNĂ VEACULUI AL XVIII-LEA

NOTE LEXICALE

EMANUELA TIMOTIN

Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
etimotin@yahoo.com

Cuvinte-cheie: secolul al XVIII-lea, româna veche, lexic, terminologie.

Keywords: 18th century, old Romanian, lexicon, terminology.

Cercetarea de față discută o serie de elemente lexicale mai puțin sau deloc cunoscute, prezente în texte din veacul al XVIII-lea, de genuri literare diverse, pe care le-am pregătit pentru editare în vederea publicării în *Crestomația limbii române vechi*, vol. al III-lea, 1716–1780¹. Voi discuta douăzeci și șase de cuvinte, excerptate din scrieri datând din ultimele decenii ale românei literare vechi (Gheție 1997). Studiul se va integra, astfel, în seria cercetărilor recente din ce în ce mai aprofundate dedicate lexicului limbii române din secolul al XVIII-lea (e.g. Timotin 2013a, b, 2016), iar termenii discutați vor putea fi utilizați de lucrări de mare amploare, precum *Dicționarul limbii române (Ediție nouă)* și *Dicționarul etimologic al limbii române*, care acordă un loc important cunoașterii istoriei elementelor lexicale românești.

I. Câteva cuvinte, deja reținute în lucrările lexicografice sau în alte studii de specialitate, par a avea cea dintâi atestare în textele ce urmează a fi editate în *Crestomația limbii române vechi*:

(1) Substantivul **blânde** „boală de piele, urticarie” apare într-un grupaj de rețete medicale scrise în 1776 și conservate într-un miscelaneu bănățean păstrat în Biblioteca Academiei Române din București sub cota 3093²: „De³ *blânde*⁴: oloiu cu sare să să ungă și cu săricea să să speale⁵ și cu apă” (ms. rom. 3093, f. 149^v).

¹ Volumul, coordonat de Alexandru Mareș și realizat de Liliana Agache, Maria Stanciu-Istrate, Al. Mareș, Anca Sapovici, Cristinel Sava și Emanuela Timotin, va apărea în 2024.

² Voi edita filele 144^v–150^v ale acestui miscelaneu, a cărui importanță pentru cunoașterea terminologiei botanice românești a fost deja evidențiată (Timotin 2022). Pentru descrierea codicelui, cercetat și de Al. Ciorănescu (1934: 59), vezi Ștrempel 1983: 453, Timotin 2022: 242–243.

³ Scris: дѣ.

⁴ Scris: блъндѣ.

⁵ Scris: спѣлѣ.

Exemplul citat le devansează pe cele reținute în lucrările lexicografice de la începutul secolului al XIX-lea (cf. DELR, s.v. *blând*).

(2) Tot în rețetele bănațene din 1776 este utilizat și numele compus **boală-uscată**: „De³ *boală-uscată*: să zdrobească frunză de³ turtă să bea” (ms. rom. 3093, f. 146^v). Termenul apare ulterior în româna veacului al XIX-lea (DLR, s.v.) și este discutat și în lucrările de etnomedicină lingvistică (Purdela Sitaru 1999: 185-186), unde i se atribuie sensurile „atrofie”, „consumpție” (slăbire, epuizare progresivă datorată unei boli îndelungate), „tuberculoză”.

(3) Numele compus **bou-de-baltă** „specie de broască, buhai-de-baltă” se regăsește în aceleași rețete din 1776: „să prăsară tămâie pisată și cu scrum de lână și *bou-de³-baltă*” (ms. rom. 3093, f. 148^r). Apare ulterior și în secolul al XIX-lea (DA, s.v. *bou*; TDRG³, s.v. *bou*),

(4) Pentru substantivul **caid** (< tc. *kayid*) „registru, condică, dosar” s-au reținut atestări din jurul anului 1775 (DELR, s.v.)⁶. Cuvântul apare în 1774, în *Hatîșeriful* Sultanului Abdul Hamid, adresat domnitorului Țării Românești Alexandru Ipsilanti (1774–1782, 1796–1797). *Hatîșeriful*, emis după semnarea tratatului de pace de la Kuciuk-Kainargi (21 iulie 1773), care consfințea încheierea războiului ruso-turc, cuprindea reglementări de diverse tipuri (politice, economice, sociale, fiscale etc.)⁷ și a fost tradus în română de un anonim, probabil Ienăchiță Văcărescu (Dima 2013). Iată exemplul în discuție, excerptat din tipăritura păstrată la Biblioteca Academiei Române din București: „pentru această pricină nu să găsească *caidul* al dării acestui împărătesc *hatîșerif*” (CRV 386, f. 7^v).

(5) Despre **capan** (< tc. *kapan*) „magazie (de aprovizionare), depozit de mărfuri alimentare, mai ales depozitul central de alimente al Imperiului Otoman” s-a spus că e atestat din 1775 (Suciu 2010: 152). L-am regăsit în același *Hatîșerif* din 1774, sub varianta *caban*, în contextul următor: „raialele Valahiei rodurile ce vor sămăna și vor secera și sămănăturile ce vor sămăna și vor secera, să și le aducă la schelele lor și să și le vândă la reizii corăbiilor *cabanului*, după nartul ce să va obicinui” (CRV 386, f. 8^r)⁸.

(6) Verbul **chitelenui** (< *chitilean* „silit” < mgh. *kételen*) „a contrânge” a fost reținut sub forma *chitelini* într-un document din 1749 (DELR, s.v. *chitilean*). L-am regăsit însă într-o ordonanță emisă de Maria Tereza în urma epidemiilor de ciumă care loviseră repetat Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Ordonanța, care cuprindea instrucțiuni pentru organizarea lazareturilor, a fost publicată la Cluj, în 1744. Iată exemplul: „acela nu numai tot ce va lua mai mult decât s-au rânduie să va *chitelenui* a întoarce celuia de la care va fi luat” (CRV 930/83IV, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj).

(7) Substantivul **corșag** (< mgh. *kórság*) „diaree” este prezent în româna modernă în Moldova și Năsăud, fiind atestat încă din 1822 (DELR, s.v.). El apare însă și în

⁶ Emil Suciu (2010: 139) propune o atestare mai târzie, 1787.

⁷ Pentru acest document, vezi și Mehmet 1976: 321–327; Hitchins 2018: 26–27; Dima 2013.

⁸ Dintr-o altă perspectivă, *caid* și *caban* au fost discutați în Dima 2013: 85.

rețetele bănațene din 1776: „De³ corșag: rânsă de³ plop negru⁹ să o fiiarbă și să o bea” (ms. rom. 3093, f. 145^v).

(8) Substantivul **fălcată** (< *falcă*), care denumește planta „sulițică”, a fost reținut în lucrările lexicografice, care au evidențiat prezența sa în texte din 1880 (TDRG³, s.v.). O atestare cu un secol mai veche regăsim în rețetele medicale din 1776: „Frunză de³ *fălcată*¹⁰ să o zdrobești să să leage” (ms. rom. 3093, f. 150^r).

(9) Numele compus **menzil-ferman** (< tc. *menzil ferman*) „ordin scris emis de sultan sau, în numele acestuia, de secretariatul său, prin care se acorda unei persoane dreptul de a folosi serviciul de transport de diligențe și cai” apare în 1774 în *Hatışerif*ul evocat mai sus (4, 5): „aceia ce sânt orânduți, trimițându-se la mai sus-zisul loc, să nu ceară cai mai mulți din cât va fi cuprinderea *menzil-fermanurilor*” (CRV 386, f. 6^r). Prezența sa în acest document devansează, așadar, atestarea din 1802, evidențiată de Emil Suciu (2010: 497).

(10) Adjectivul **pleșug**, variantă a lui **pleșuv** (< bg. *плешиив*) „chel”, care era atestat în limbă din veacul al XVII-lea (DLR, TDRG³, s.v. *pleșuv*), este prezent în rețetele medicale din 1776 ca substantiv, cu sensul „calviție”: „De³ *pleșug*¹¹: coileie să o fiiarbă în leașie, să să spele¹² pre cap” (ms. rom. 3093, f. 145^v). Regăsim un fenomen similar în secolul al XX-lea, când se înregistrează substantivul *pleșugă*, provenit însă din forma feminină, nu din cea masculină, a adjectivului *pleșuv*. *Pleșugă* „calviție” se utiliza în localitatea Dobra (Deva) (ALR II/ I MN 3, 6815/105, vezi DLR, s.v. *pleșuv*).

(11) În rețetele din 1776, **ploștină** (< sb. *ploština*) are sensul „mămăligă moale care, atunci când e răsturnată, se întinde”. Cuvântul are aici cea mai veche atestare, lucrările lexicografice reținând prezența sa în texte din secolul al XIX-lea (DLR, s.v.; TDRG³, s.v.). Sensul cu care este utilizat în rețetele bănațene, glosat în DLR ca „ploșniță³”, era cunoscut în epoca modernă în zona Băilor Govorei (DLR, s.v. *ploșniță*; *ploștină*). Iată contextul din veacul al XVIII-lea: „să bea și *ploștină* în vin și ceapă sărată tare” (ms. rom. 3093, 148^v).

(12) Substantivul **polantă**, variantă a lui *polentă* (< it. *polenta*), „mămăligă”, este prezent în rețetele medicale bănațene: „*polantă* în vin să să leage” (ms. 3093 148^v). Această atestare devansează informațiile din lucrările lexicografice (DLR, s.v. *polentă*).

(13) Numele **selem-acceasă** (< tc. *selem akçesi*) „acont, arvună” apare în *Hatışerif*ul din 1774 într-un context în care este însoțit de glosă: „nici să dea *selem-acceasă*, adevărați bani arvunitori” (CRV 386, f. 5^r). Ulterior, termenul este atestat la începutul veacului al XIX-lea (DLR, s.v. *selemahcesă*).

(14) Substantivul **șiac** (< tc. *şayak*) „postav aspru (din lână țigaie) țesut de obicei în casă” era utilizat în ordonanța de organizare a lazareturilor publicată în 1744 la

⁹ Scris: нѣгру.

¹⁰ Scris: фалдата.

¹¹ Scris: плѣшуг.

¹² Scris: спелѣ.

Cluj: „O povară de aba de *șiac*, adecă aba de cea bună” (CRV 930/83IV, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj). Va fi folosit și aproape un secol mai târziu, pe la 1840 (Suciu 2010: 701).

(15) Sintagma **tuse rea** „tuse convulsivă”, nereținută încă în lucrările lexicografice, a fost discutată în cercetările de etnomedicină lingvistică (Purdela Sitaru 1999: 160). Apare și în rețetele bănațene din 1776: „De³ *tusă rea* fără samă: lilion vânat cel de³ grădină să moie în apă să bea” (ms. rom. 3093, f. 147^r).

II. Numeroase cuvinte nerepertoriare în lucrările lexicografice apar în *Sinopsisul* tipărit la Iași în 1751, pe cheltuiala lui Iacov Putneanul, mitropolitul Moldovei (CRV 279). Cartea, destinată preoților, explică numeroase aspecte liturgice pentru „chivernisirea bisericii și spăsenia sufletelor”¹³. În capitolul dedicat tainei botezului pe care l-am pregătit pentru editare folosind exemplarul de la Biblioteca Academiei Române din București, am identificat o serie de nouă termeni care denumesc eretici și care, după știința noastră, nu sunt repertoriați în cercetările de specialitate.

(16-20) Cinci dintre ei (**evnomian**, **marchionitean**, **montanitean**, **savelnian**, **umentian**) apar în următoarea frază: „Așijderea și din *evnomiiani*, carii să botează numai într-o afundare, și pentru *montaniteani*¹⁴, carii și frighii să numesc, și *savelniani*, carii au un eres cu pavliteanii, și pre alți eretici asemenea acestora, precum sânt manihi<i>i, umentii<i>ii, marchioniteanii, să-i botezați de a doua o<a>ră” (CRV 279, 8^v). Pentru următorii am putut stabili următoarele semnificații: **evnomiian** „eunomian, adept al ereziei lui Eunomius (sec. al IV-lea)”; **marchionitean** „adept al ereziei lui Marcion (sec. al II-lea)”; **montanitean** s. m. „adept al ereziei lui Montanus (sec. al II-lea)”; **savelnian** s. m. „adept al ereziei lui Sabelius (sec. al III-lea)”.

(21-24) În același text, apar și alți termeni, precum: **miercurean** „persoană care postește în zile nerecomandate prin tradiție”; **navatiian** „adept al ereziei lui Novatianus (sec. al III-lea)”; **patrusprezecean** „adept al unei practici răspândite până în secolul al IV-lea în biserici din Asia, de a celebra Paștele în seara zilei de 14 a lunii numite Nissan în calendarul evreiesc” și **savatiian** „adept al ereziei preotului Sabbatius (sec. al IV-lea)”: „Aceștea și *miercureani* să chiiamă, pentru că ei în zioa Paștilor postesc precum postim noi miercurea” (CRV 279, 8^r); „din *navatiiani*, carii să chiiamă și curați, a căroră eresul iaste că ispoveadaniia nu o priimesc și nunta cea pre leage o leapădă” (CRV 279, 8^r); „iară *patrusprezeceani* să chiiamă, pentru că la 14 zile a lui martie fac Paștele într-o zi cu evreii” (CRV 279, 8^v); „din *savatiiani*, carii și stângaci și patrusprezeceani să cheamă” (CRV 279, 8^r).

Cercetări ulterioare vor stabili în ce măsură acești termeni sunt hapaxuri sau se regăsesc și în alte scrieri religioase din epocă.

¹³ Pentru această lucrare, vezi Bianu – Hodoș 1910: 119–120; Gheție 1975: 393–394.

¹⁴ Scris: монданиѣни. Altă interpretare: *mondaniteani*.

III. Notez aici și două cuvinte utilizate cu sensuri nereținute în studiile de specialitate.

(25) **machidonean**, pentru care lucrările lexicografice nu înregistrează niciun sens religios (DLR, s.v. *macedonean*; TDRG³, s.v. *macedonean*), este folosit în *Sinopsisul* din 1751 cu sensul „adept al ereziei lui Macedonius, conform căreia Duhul Sfânt ar fi fost creat de Fiul și, așadar, inferior Tatălui și Fiului”. Iată contextul: „din *machidoneani*, al căroră eres iaste că pre Sfântul Duh ei îl socotesc mai mic și făptură” (CRV 279, 8^r).

(26) **pistritură**, cunoscut în epoca modernă în Transilvania, cu sensul probabil de „cusătură, motiv (țesut pe ii și pe fote)” (DLR, s.v.), apare în rețelele medicale din 1776 cu sensul „pistru” în exemplul următor: „De³ pierderea *pistriturilor* de pe obraz: sânge de³ iepure cald să să ung” (ms. rom. 3039, f. 149^r).

În concluzie, editarea unor texte de genuri literare diverse din secolul al XVIII-lea aruncă o lumină nouă asupra cuvintelor care fac parte din terminologia administrativă specifică epocii (4, 5, 9, 13), contribuie la îmbogățirea cunoștințelor privitoare la lexicul religios din româna veche (16-25), aduce informații prețioase cu privire la vitalitatea terminologiei medicale tradiționale (1, 2, 7, 15) și clarifică, ocazional, istoria termenilor care denumesc realități ale vieții cotidiene (12, 14, 26). Măcar pentru aceste motive, cunoașterea scrierilor românești din veacul al XVIII-lea trebuie aprofundată.

BIBLIOGRAFIE

- Bianu, I., N. Hodoș, 1910, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, vol. II: 1716–1808, București: Edițiunea Academiei Române.
- Ciorănescu, A., 1934, „Întrebări și răspunsuri”, *Cercetări literare* 1, 47–82.
- CRV – Carte românească veche.
- DELR – *Dicționarul etimologic al limbii române*, <https://delr.lingv.ro/>
- Dima, E., 2013 „Contribuții privitoare la viața și activitatea lui Ienăchiță Văcărescu”, *Revista de istorie și teorie literară* 7, 79–106.
- DLR – *Dicționarul limbii române (DLR)*. Ediție anastatică după „*Dicționarul limbii române (DA)* și *Dicționarul limbii române (DLR)*, t. I-IX. București: Editura Academiei Române, 2010.
- Gheție, I., 1975, *Baza dialectală a românei literare*. București: Editura Academiei Române.
- Gheție, I. (ed.), 1997, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*. București: Editura Academiei Române.
- Hitchins, K., 2018², *Românii. 1774–1866*, București: Humanitas.
- Mehmet, M. A., 1976, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, 1455–1744. București: Editura Academiei Române.
- Purdela Sitaru, M., 1999, *Etnomedicină lingvistică*. Timișoara: Amarcord.
- Suciu, E., 2010, *Influența turcă asupra limbii române*, vol. II, *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*. București: Editura Academiei Române.
- Ștrempel, G., 1983, *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Academiei Române*, vol. II. București: Editura Științifică și Pedagogică.
- TDRG³ – Tiktin, H., 2000–2005, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*. 3., überarbeitete und ergänzte Auflage von P. Miron und E. Lüder, vol. I–III. Cluj-Napoca: Clusium.

- Timotin, E., 2013a, „Contribuția scrierilor lui Vlad Boțulescu la cunoașterea circulației italianismelor în româna veche”, în R. Zafiu *et al.* (ed.), *Limba română: variație sincronică, variație diacronică*. București: Editura Universității din București, 317–323.
- Timotin, E., 2013b, „Termeni glosați din *Istoria universală* tradusă de Vlad Boțulescu (1763). Contribuție la istoria neologismelor românești”, în D. Răuțu *et al.* (ed.), *Cuvinte potrivite. Omagiu Maria Marin*. București: Editura Academiei Române, 453–463.
- Timotin, E., 2016, „L'influence italienne sur le lexique roumain ancien. Le témoignage des traductions de Vlad Boțulescu de Mălăiești”, în É. Buchi *et al.* (ed.), *Actes du XXVIIe Congrès international de linguistique et de philologie romane (Nancy, 15-20 juillet 2013)*, vol. I. Strasbourg: ELiPhi, 755–764.
- Timotin, E., 2022, „Rețetele medicale manuscrise, o sursă insuficient explorată pentru studierea terminologiei botanice românești”, *Limba română* 71 (1-2), 241–247.

ON 18TH-CENTURY ROMANIAN LANGUAGE. LEXICAL NOTES

Abstract

This research focuses on 26 words excerpted from Romanian 18th-century texts most of which have not been edited yet. It shows that while some of these words have not been known so far, some others have been considered specific to modern language. Most of them belong to 18th-century administrative, medical or religious terminology.